

вичерпного залучення відомостей із класичних праць, бо з ними допитливий читач може ознайомитися самостійно. У цій книзі ви знайдете польові, часто ще ніде не опубліковані матеріали здебільшого з Полісся, Волині, Покуття, Бойківщини та Гуцульщини* (у книзі такі цитати виділені курсивом).

Хочу ще зазначити, що вірити чи не вірити у відьом і чари — питання суто індивідуальне. Для того, хто вивчає цю тематику, це не питання віри, тож відомості про відьом дослідники (зокрема я) сприймають дуже критично. Я аж ніяк не ставив перед собою завдання популяризувати відьомство, тому не варто шукати в цій книзі чарівницькі рецепти — все одно не допоможе, якщо «нічого не знаєш». Я прагнув висвітлити народні уявлення про відьму як частину традиційної духовної культури українців, і важливе тут не те, діють чи не діють відьомські чари, а те, що про це розповідають у різних етнографічних районах України. Висновки з прочитаного, звісно, кожен зробить свої.

* Адміністративне районування вказане станом на час запису більшості матеріалів, тобто до реформи 2020 року. Перелік скорочень назв областей і районів — наприкінці книги.

Розділ перший

НАЗВИ, ПОХОДЖЕННЯ ТА ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ ВІДЬОМ

«Відьма», «опириця», «чарівниця» та інші споріднені назви жінок із надприродними властивостями

Відьми, за визначенням найавторитетнішого дослідника української демонології Володимира Гнатюка, — «се звичайні жінчини, але обдаровані надприродною силою, якої інші жінчини не мають, а при якій помочи вони можуть виконувати такі діла, що нерозумно бувають неясні і при звичайнім людським розумінню неможливі»³⁵.

Насамперед відьми, за найпоширенішими уявленнями українців, завдяки надзвичайним властивостям шкодять людям і худобі. Водночас, залежно від місцевості й контексту, в поняття «відьма» можуть вкладати різний зміст. Наприклад, десь так називали будь-яку жінку, корова якої дає багато молока³⁶, а десь — ту, яка «в молодих літах дітей не мала»³⁷.

У різних етнографічних районах України жінок, які начебто володіють чарами, називають по-різному, як-от *знахурка*, *ворожіля*, *волохшєбніца*, *калдунья*, *босурканя*, *чере-*

дільниця, опиріця тощо. Отож пропоную з'ясувати значення цих назв та різницю між ними.

Назва «відьма», як пояснюють мовознавці, походить від праслов'янського «vedati», тобто «відати, знати». У сучасному значенні слово «відьма» трапляється вже у писемних пам'ятках української мови XVI століття³⁸. Можна припустити, що в минулому до відьом ставилися не тільки як до ворожих людині демонізованих персонажів. Про людей із надзвичайними здібностями донині нерідко кажуть «щось знає», не обов'язково розуміючи під цим «щось» погане. Водночас конкретно відьом, на відміну від багатьох інших «непростих», які нібито можуть робити і зло, й добро, вже принаймні у XIX столітті здебільшого сприймали як ворожих людині.

Є у відьми й чоловічий корелят — відьма́к, відьма́р (відьма́рь) або ж зна́хур, ворожби́т, опі́р та ін. Відьмаків вважають сильнішими від відьом: саме вони керують відьомськими зборищами, «відробляють» заподіяну відьмами шкоду. Проте в багатьох випадках функції відьмака ті самі, що й у відьми.

На Гуцульщині наближені до відьмаків персонажі — це мольфа́рі (від мольфа — «чаклування, чари», також — «чаклунський предмет»). Припускають запозичення цього слова з романських мов, порівнюючи з італійським *malfare* — «чинити зло, зlodіяння, злочин»³⁹. Мольфари, за народними уявленнями, — сильні чарівники, які знають і на добре, і на зло. Серед іншого, вони «чередували», тобто відбирали у корів молоко, а це якраз одна з основних ознак відьми: «Мольфарі — це оці всі, то хто вмів примов'єти, хто вмів чередувати, хто вмів шош насилати... Вони всьо мали. Ці люди пантрали, шоби жабу роз'єднати из гадюков. Ни дати з'єсти жабу. Та й пати^к мав бути — бук, пати^к. Тим пати^кком, кажут, шо відвертают град, бурі. Старали

си від повішеника мотузку ту мати, курмея кусок — риба ловит си добре. Багато чього вони мали...» (с. Бережниця, Врх Ів.-Фр.)⁴⁰.

По суті, мольфари поєднують ознаки примівників (які допомагають) та чередільників (які шкодять): «Видко, мольфар має багато знати, а примівніця — примовити — то це таке небагато. В нас є жінка, віск зливає і на тім воску все читає: хто на тебе це зробив, чи тобі це перейде; зливає, шоби з людини це відпало... [...] То вона примівніця. Примівніця молоко може повернути. То це є такі, шо вмють цесе забрати, це мольфарём не назвеш... чередільники» (с. Буківець, Врх Ів.-Фр.)⁴¹.

Гуцули на Косівщині називають відьмака опирём, упи-рём. З-поміж кількох версій мені найбільше імponує трактування походження цієї назви від праслов'янського кореня *руг — «вогонь», тоді упир — буквально — «не спалений»⁴², тобто людина, душу якої належно не відпровадили до предків: «Казали, шо були такі упирі. Як жінка, то відьма, а як мужчина, то упирь. То недобра людина» (с. Акрешори, Кос. Ів.-Фр.)⁴³. Водночас іноді можна натрапити на уявлення про опиря як про гермафродита, місічника — «такий чоловік, шо місіць був жінков, а місіць — хлопом»; «шо як на новий місіць, то був молодий, а як на старий місіць, то був старий» (с. Акрешори, Кос. Ів.-Фр.)⁴⁴, вовкунá — людину, здатну скидатися вовком (с. Нижній Березів, Кос. Ів.-Фр.)⁴⁵. А от про відьом такого не кажуть.

На Гуцульщині трапляється сприйняття відьми як персонажа, який належить дикій гірській лісовій стихії, як-от мавка, лісна тощо: «Дес було, шо це розказували. Їкіс відьми, чугайстри — шо це в лісах по далеких горах» (с. Буківець, Врх Ів.-Фр.)⁴⁶. Нерідко образ відьми зливається з образами повітрулі, красної⁴⁷.

Зазвичай уповні ототожнюють на теренах Гуцульщини відьму і чередільницю: «То то булі такі, шо жинок таки на-

ших називали відьма. Бо були такі, що, знайте, корови збавля́ли. Це їкес таке було, що в корови ни́ молока, ни́ сметани, ни́чого в світі — та й це вже називали цу відьмов. Таки сільску. То черегільниця та й відьма — ек уже хто назвав» (с. Криворівня, Врх Ів.-Фр.)⁴⁸.

Ворожбитів, здатних наслати на людину лихо, гуцули називають також чинта́рками (чината́рками, чинто́рками) і чинтаря́ми (чинкаря́ми) — від дієслова «чинити», у цьому випадку, по суті, «поробляти»: вони використовують чари (чійки, чійки), аби викликати в сім'ї колотнечу⁴⁹.

У гуцульській «примівці від відьми, що відібрала корови́ молоко» спостерігаємо цілу низку назв, що вочевидь сприймаються як однотипні: знаха́рки, чина́тарки, опирі́ці, виді́йниці, майфі́вниці (тобто мольфі́вниці, мольфа́рки) (с. Перехресне, Врх Ів.-Фр.)⁵⁰.

У закарпатській частині Гуцульщини, за дослідженням Василя Короля, побутують такі співвідносні з відьмою назви, як босорка́ня, босорка́, бештелі́вка, ворожі́льниця, воробжа́, ворожі́ля, мамона́рька, мештерні́ця, миштерні́ця, чароді́я, чарівні́ця, чароді́йниця, череді́льниця, стрі́га. Науковець підтримує твердження про запозичення назв босорканя і стрига з Угорщини та Румунії відповідно (угорське *boszorkányu* — первісно «дух померлого, привид» — вважається спорідненим із тюркським *basyrkan* — «нічний жах», а от назва стрі́га — латинського походження, від *strix* — «сова, упир, чарівниця»)⁵¹.

Назвами стрі́га та босорка́, босорка́ня послуговувалися і лемки. Також на Лемківщині побутувала назва гушля́рка⁵² — очевидно, пов'язана з назвою відомого карпатського кисломолочного продукту гуслянки. Втім, відома дослідниця демонології словацьких лемків Надія Вархол припускає, що первісною для них могла бути суто українська назва моло-

когубниця — саме так підписано зображення оголеної жінки з дійницею на голові на іконі Страшного суду XVII століття із Доброслави Свидницького округу⁵³.

Чоловіка, який наробляв із молоком та коровами, лемки називали ббсор, босорка́нь, босорош, стрі́гош, ворожі́ль⁵⁴.

На Бойківщині відьму називають чарівни́цею: «Ті, що можуть відобрати молоко від корови, — чарівниці» (с. Підгородці, Скл Лв)⁵⁵.

Нерідко бойки ототожнюють відьом із ворожками: «Всякі є відьми, ворожі́. То як хто хоче, так і називає» (с. Труханів, Скл Лв)⁵⁶, «Казали, що була на Перепробстні, на Східниці, така Солодбнька, що вона від гадде відмовляла. Шо хлопець лишив дівку, а дівка була беременна, і дівка пішла до неї, і вона їму так зробила — їму гадде лізло з писка. Переважно на таких казали ворожі́. То ворожка і чарівниці — то одне. То ті, що роблят, прирабляють... Було таке, що можуть забрати молоко. Казали, чарівниці. Але я думаю, що ворожка і чарівниці — то є одно. Бо вони одно то самє говоріт, то самє робліт — шо та, шо та» (с. Урич, Скл Лв)⁵⁷.

Ще бойки називали відьом опирі́цями: «Тото називали опирі́цьов, шо ходила та воробжила, молоко відбирала від чужих коров, то казали, шо то чарівниці» (с. Верхня Стинава, Стр. Лв)⁵⁸, «Каже, має хвіст опирі́ці, молоко забирає» (с. Семигинів, Стр. Лв)⁵⁹. Молоко начебто відбирали й опирі́: «В Розгірчу був такий, опир на нього казали. Я його пригостила, то я потім молока не мала» (с. Семигинів, Стр. Лв)⁶⁰.

Локально на Бойківщині побутують також назви босурка́ня (бісурка́ня, бурсюка́ня і под.), охві́ля (чи вохві́ля, охве́нниця, охва́рька), ма́вра, суканя́, пощурка́ня. Чоловіків, відповідно, називали босурка́ч, босуркун, босюркун. Вірили, що босуркун володіє більшою магичною силою, ніж босорканя, особливо після смерті⁶¹.

В Уричі (Скл Лв) та довколишніх селах трапляється ото-тожнення відьом-чарівниць із так званими вітерницями, повітерницями⁶².

Назва відьма добре відома покутянам: «За відьми розказували. Шо відьма ходить по стайнях ноччу, забирає молоко від худоби» (с. Тростянець, Снт Ів.-Фр.)⁶³, «То до худоби — відьма є» (с. Поточище, Грд Ів.-Фр.)⁶⁴.

Водночас на Покутті повним відповідником назві відьма здебільшого є назва опиріці, рідше — опір'яка: «Це чи опир'яка, чи відьма, це всьо одно. Це такі люди, шо їх треба боєти сі» (с. Незвисько, Грд Ів.-Фр.)⁶⁵, «Опиріці — то відьма. Опир — та́кіж то самé, але то чоловік» (с. Олієво-Королівка, Грд Ів.-Фр.)⁶⁶. Дехто відзначає назву опиріці як давнішу: «І відьма, казали, й опиріці. Колись, то опиріці казали» (снт Чернелиця, Грд Ів.-Фр.)⁶⁷.

Нерідко на Покутті відьма — єдиний жіночий корелят опир'я: «Відьмі — то люди, такі самі, як ми, але вони погані, бо погано роб'ї. Відьма і опир'я — то одно і то самб» (с. Прутівка, Снт Ів.-Фр.)⁶⁸, «Балакали, шо відьма відобрала молоко. Але чи се правда? Як добре не гудуєш — та й відьма забере молоко. Та' як хлоп — та й опир'я, а як жінка — та й відьма» (с. Яківка, Тлм Ів.-Фр.)⁶⁹.

У селі Спас на Коломийщині зафіксовано назву відьмар'я⁷⁰, однак назва опір'я покутянам звичніша: «Опир — людина як людина, але казали, шо він шось до худоби там...» (снт Чернелиця, Грд Ів.-Фр.)⁷¹, «Опир — це міг бути любий чьоловік. Він не добрий був, відай, ні на що. Молоко відбирав від корови» (с. Русів, Снт Ів.-Фр.)⁷². Характеристики відьми й опир'я іноді збігаються відсотків на дев'яносто: «Опир'я природжує сі, має фіст, може сі перекидати котом, псом, клубком, ситом. Коло Івана і Юре відбирає коровам молоко. Опир'я може чоловікови таке зробити, шо умре. Перед Іваном збирає колоски тай ворожит, аби у него був ліпший хліб. Він може

і відробити то зло, шо зробив комус. Опир'я женит сі, знає помагати худобі, бо він планетник, то є чарівник. Має багато молока. На Великдень першого дне мож пізнати опире по дійниці на голові — старі люди спрактикували. На рокові сьвита' мож го зловити коло коров. По смерти ходит тай може покити когос биз ноже так, шо він умре, бо пускає порошки кріз вікно. Кров п'є вмерлий опир'я»⁷³.

Усе ж, попри схожість характеристики відьми й опир'я, останніх на Покутті зазвичай сприймають як здебільшого корисних людині ворожитів: «Упирі знають, коли має бути дощ, урожай, хто з ким одружиться»⁷⁴, «Упир — то чоловік, що має хвостика. Знає він все наперед, що буде, чи урожай, чи моровиця, чи хвороба, знає навіть думки людини, знає, що робиться»⁷⁵, «Опир, казали. Це шо чоловік, який має хвіст. Шо він має силу особливу, може відвернути хмару, чи треба дощу — міг закликати. Він шось з надприродними силами... То не погане» (с. Кунисівці, Грд Ів.-Фр.)⁷⁶, «Опир'я — якийсь чоловік такий, у нього був хвіст, і він ворожив. Він міг зробити добре людині, міг принести зло. Тут у Прутівці біля залізної дороги, то там така господарка, і там жив опир. До нього йшли, він якийсь Савтир відкривав вичитував, шо тебе чекає, як оберегтися. Ну його мали за доброго чоловіка. Казали, іду до опир'я. А як злі, то худоба буде гинути, хворіти будуть домашні, може навіть і хата згоріти...» (с. Видинів, Снт Ів.-Фр.)⁷⁷.

Первісне значення слів опир та опиріця (або ж опир'яка) на Покутті нерідко вже призабуте, тож нині так називають злостивих, несправедливих людей, мовляв, «то як хтось на когось злосний, то кажут, ходит, як опиріці», «то тако, як злосний, то може де хтос назвав: ади, пішов, як опир'я», «були

* Рокові свята — пов'язані з ушануванням Христа чи Богородиці найбільші свята християнського календаря, що святкують раз на рік (так звані «дванадцять» за церковним визначенням); іноді в народі так називають просто великі свята.